

В. Ж. ПОПОВ

Міжрегіональна Академія управління персоналом, м. Київ

ПСИХОЛОГІЧНІ ТРАНСФОРМАЦІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ПЕРІОДУ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ 1917–1920 рр.

Наукові праці МАУП, 2016, вип. 51(4), с. 16–21

Досліджується соціально-психологічне становище серед пересічних міських мешканців на різних етапах революції та громадянської війни 1917–1920 рр. і головні фактори впливу на громадську психологію, настрої, які переважали серед різних соціальних верств, і їх роль для результатів громадянського протистояння.

Суспільні настрої — важливий елемент реальності, який служить індикатором соціальної стабільності. В умовах соціально-економічної кризи емоційно-психологічний стан суспільства безпосередньо впливає на вибір темпів і способів подолання кризових явищ.

Проаналізуємо зміни у психологічному стані основних груп міського населення України в 1917–1920 рр. та визначимо основні причини і наслідки цих змін. Тож реалізуємо такі завдання:

- схарактеризувати тенденції психологічних трансформацій у різних верствах міського населення у конкретні періоди революції та громадянської війни;
- простежити суттєві зміни у поведінці пересічних городян та їх ставленні до політичної та військової влади;
- визначити вплив масової суспільної свідомості на хід і результати збройного протистояння.

Весна 1917 року для міського населення стала часом великих надій, періодом зростання масового інтересу до політики. Тим сильнішим було розчарування. Вже восени 1917 р. панівним політичним настроєм серед городян стала апатія. Очікування, що не виправдалися, викликали недовіру до будь-якої влади. Необхідність постійної боротьби за фізичне існування позбавила вільних громадян вільної країни, що не відбулася, будь-якої політичної зацікавленості. З весни 1919 р. припинилися різноманітні масові вуличні виступи — не тільки політичні, а й економічні. Їх замінили звичайні робочі страйки, виключно з матеріальним мотивуванням.

Протягом усієї революції та громадянської війни ставлення до влади у міського населення характеризувалося трьома різними підходами. Людина

або прагнула сама стати владою, чиї представники користувалися всіма можливими на даний момент пільгами; або зверталася до сьогодишньої влади по допомогу у вирішенні своїх повсякденних проблем; або максимально дистанціювалася від влади, яка заважала зберігати звичний спосіб життя. Причому всі три варіанти поведінки простежувалися при будь-яких урядах.

Вирішення повсякденних проблем, яке було не під силу окремій людині, перейшло у ведення різних громадських формувань. Важливу роль відіграла мітингова демократія, яка припинилася в Україні з встановленням влади Центральної Ради навесні 1918 р. Створення величезної кількості об'єднань міських мешканців пояснювалося, з одного боку, необхідністю для суспільства брати на себе функції державного управління, а з другого — потребою громадян у захисті, який забезпечувався різними колективами. Це були об'єднання за статевою, професійною, етнічною, національною, територіальною ознакою.

Питання, які вирішувалися громадськими організаціями, можна розділити на три групи. До першої належали допомога соціально вразливим верствам та забезпечення змістовного дозвілля. З цими завданнями громадськість загалом справлялася самотужки. Друга група включала захист прав громадян, у тому числі забезпечення їхньої безпеки, і надання освітніх послуг. Тут громадська активність іноді підкріплювалася силою державного апарату. Нарешті, до третьої групи слід віднести санітарно-епідемічні заходи і забезпечення виробничого процесу. У цих проблемах державні органи володіли безперечним пріоритетом. Неодноразове проходження фронту, часта зміна влади, розвал економіки призвели до того, що в кінці 1920 р. громадські організації пережили серйозну кризу.

Навряд чи можна погодитися з твердженням М. В. Борисенка, що домові комітети та їх голови перетворилися на повноправних і неконтрольованих господарів будинків, яких боялися всі жителі, незалежно від їх соціального походження [1, 212]. Голови домових комітетів були так само безправні перед органами влади і ставали першими жертвами терору. Так само не можна погодитися з тим, що рівень життя населення невеликих міст перетнув нижню межу його відновлення та збереження. Саме в невеликих містах, через близькість їх жителів до землі, шанс вижити був вищим за мегаполіси.

Головною особливістю ставлення населення до учасників громадянської війни була відсутність страху міських обивателів перед ними. Ховаючись під час артилерійського обстрілу та кулеметної стрілянини, з настанням тиші пересічні городяни урочисто, або, як мінімум, із зацікавленістю зустрічали чергове військо. Оскільки суцільної лінії фронту не було ніколи, знаходилося чимало авантюристів, які перетинали зони бойових дій у всіх напрямках. Загроза випадкової загибелі існувала завжди, але була досить гіпотетичною, а загроза смерті від голоду і холоду залишалася реальною при всіх владах, тому люди і йшли на ризик, добуваючи продукти або паливо, керуючись при цьому відомою часткою фаталізму.

Що стосується ставлення мирного населення до озброєних людей, то вони могли бути одночасно і джерелом небезпеки, і гарантією безпеки, залежно

від здатності конкретних представників цивільного населення налагодити з ними відносини.

Не зовсім точно висловлювався І. М. Шкляєв, який вважав, що таке важливе місто, як Одеса, завжди переходило з рук до рук без бою, з “оперетковими” пострілами [2, 3]. У всякому разі, взимку і навесні 1918 р., під час бойових зіткнень української армії відповідно з більшовіками і білогвардійцями, бої були тривалими, жорстокими і супроводжувалися активною участю цивільного населення.

Вже у перші місяці громадянської війни соціальні антагонізми загострилися настільки, що класова ненависть набула ознак соціального расизму, тобто сприйняття представників іншої соціальної групи як істот нижчого порядку. Це могло виявлятися у роздратуванні з приводу зовнішнього вигляду: надто чистого і доглянутого — в одному випадку, і надто запущеного і неохайного — в іншому. Найсумніше, що подібне ставлення пов’язувалося у свідомості обивателів обох громадських таборів з перспективою відплати, що включала, як мінімум, трудову повинність, і як максимум — фізичну розправу. У цьому явищі і полягало психологічне коріння громадянської війни.

Іншим видом деформації психології міських обивателів була поступова зміна їх ставлення до приходу нової влади. На першому етапі революції відступ однієї армії і прихід іншої нерідко супроводжувалися панічними настроями, спостерігалися швидкі переходи від депресії до ейфорії, і навпаки. Причому полярні почуття опановували різними соціальними верствами, залежно від того, чиї інтереси повинна була захищати конкретна збройна сила. З літа 1919 р. паніка як стан масової свідомості зникла, міське населення напередодні зміни влади зберігало повний спокій. Натхнення і ентузіазм зникли з палітри суспільних настроїв у міському середовищі.

Припинилася дія правових норм: колишні були скасовані, а нові ще не встигли вкоренитися. Тому проблеми вирішувалися не за законом, а по знайомству, причому люди, що мали певний соціальний капітал у вигляді корисних зв’язків, берегли його для себе, уникаючи використання його за проханням оточуючих і байдуже сприймаючи чужі негаразди.

Психологічну травму завдали людям глибокі деформації предметного світу. Зникли звичні прикмети мирного часу — доглянуті парки з садовими лавками, чисті і рівні вулиці, громадський транспорт, що справно працює. Міське середовище занепадало від більшого до меншого. Спочатку почалося руйнування парків, площ та вулиць, їх звичайного вигляду. Крім знищення зелених насаджень, пошкодження фасадів будинків та вуличного покриття, замінялися новими старі пам’ятники, звичні афіші заклеювалися революційними плакатами. З’явилися несанкціоновані смітники, спочатку за межами дворів, а потім і у дворах. Нарешті, були захаращені внутрішні приміщення будинків і квартир, тобто зруйнувалися структури внутрішнього міського простору. Холод у будинках, відсутність комунальних зручностей, необхідність у невідповідних умовах займатися хатніми справами позбавили людей звичного затишку. Нужденність змусила відмовитися від безлічі корисних у побуті речей та милих дрібничок, які пішли в обмін на їжу. З квартир зникли

домашні бібліотеки, книги з яких пішли або на розпалювання, або на продаж. Більшовицькі реквізиції довершили справу. Втративши всі зовнішні ознаки міської культури, люди втратили урбаністичний стиль життя, перетворилися у шукачів шматка хліба та поліна дров.

Криза поставила суспільство перед необхідністю жорсткого визначення пріоритетів у задоволенні потреб. Таке питання, як харчування населення, залишалося стратегічно важливим протягом усієї громадянської війни. У 1917–1918 рр., крім централізованого постачання, активно функціонувала приватна торгівля, причому спостерігалася суттєва різниця в цінах на продукти між досить близькими географічно регіонами України. Цей факт підштовхнув багатьох городян до пошуку дешевшого продовольства. Окремі категорії населення зіткнулися з голодом вже у 1918 р., великі міста опинилися у продовольчій блокаді взимку 1918–1919 рр. Робітники недоїдали при всіх владах і голодували при добровольцях. Жителі міст знаходили порятунок у заробітках у сільській місцевості, в обміні свого небагатого майна на хліб, у заняттях городництвом. Додатковою можливістю врятуватися від голодної смерті ставало громадське харчування. При більшовиках розвивалася мережа їдалень, які забезпечували тих, хто потребував, мізерним обідом. Характерною особливістю психології в 1919–1920 рр. стало зниження порогу гидливості, коли голод заважав помічати огидні санітарні умови їдальні, низьку калорійність страв, які пропонувалися, жахливий стан продуктів, які йшли на їх приготування.

Одяг перестав бути визначником соціального статусу, нові речі у продаж не надходили, єдиним способом отримати відносно новий одяг було придбання військової форми. Успішно функціонував ринок вторинного одягу. Виглядає дещо неточним погляд А. А. Ільюхова, коли він стверджує, що в громадянську війну була відсутня така послуга, як громадське харчування, і що пролетарям нічого було продавати на товкучці [3, 51]. Їдальні в українських губерніях дали шанс вижити багатьом малозабезпеченим городянам, робітники ж несли на ринок останнє майно, залишаючись у лахмітті.

Характер первинної потреби для населення українських міст придбала необхідність отримати свіжу інформацію. Знання про перспективи існуючої влади і ймовірне настання політичних змін уможливило планування конкретних дій, пов'язаних, по-перше, з вибором варіантів поведінки, спрямованих на забезпечення власної безпеки, і, по-друге, зі створенням хоча б мінімальних продовольчих запасів. Тому городяни жадібно ловили кожне друковане слово, з нетерпінням чекали чергової порції новин, а за відсутності газет посилено “харчувалися” різноманітними чутками, часом абсолютно немислимыми, часом більш точними, ніж повідомлення офіційної преси. Крім того, незнання вказівок влади могло призвести до найнеочікуваніших наслідків, при яких не допомогли б жодні посилання на недоступність друкованої продукції. Тут знову-таки допомагали чутки, які іноді нагнітали паніку, але частіше все ж виправдовувалися.

Людське життя стало полем для соціальних експериментів. Його цінність впала; по суті, вбивство стало таким самим звичним явищем, як, скажімо,

пограбування. Розширився перелік загроз для обивателя, ризик виявитися жертвою нападу зріс максимально. Технології індивідуального і колективного рятування від злочинців не відрізнялися різноманітністю. Обиватель завжди прагнув сховатися, відгородитися від небезпеки. Документи містять поодинокі факти застосування зброї цивільними особами проти бандитів. По-перше, люди просто не вмiли поводитися зі зброєю, по-друге, озброєна відсіч могла закінчитися сумно, а відсутність опору давала шанс на порятунок. Від реального нападу доморосла охорона захистити могла тільки за умови допомоги з інших будинків і районів. Найбільшою рішучістю відрізнялися робочі загони. Крім того, як і в будь-якій іншій сфері, в охороні процвітали професіонали. Звичайно, більшість їх уже з зими 1918–1919 рр. виявилася у складі різних армій, але епізоди надання платних послуг із забезпечення безпеки зустрічалися аж до закінчення активних бойових дій.

Таким чином, у суспільних настроях протягом 1917–1918 рр. наростали такі почуття, як правовий нігілізм та соціальний екстремізм. У 1919 р. основними тенденціями в масовій психології були або прагнення негайно реалізувати нові можливості в умовах наростаючого хаосу, або бажання піти від реальних проблем у якийсь ілюзорний світ. Подальше погіршення умов життя вело до посилення почуттів зневіри та безвихідності. У 1920 р. серед жителів міст, де утверджувалася радянська влада, виникло прагнення замаскуватися, загубитися в натовпі “соціально близьких”. Первинною реакцією на екстремальні умови побуту було постійне очікування небезпеки, потім формою психологічного захисту стала байдужість, як відповідь на безперервну загрозу. На час закінчення війни спостерігалось зниження почуття небезпеки, апатія і надмірна увага до побутових дрібниць при втраті основних цінностей. Такий психологічний набір став основою утвердження влади більшовиків, оскільки головною потребою стало очікування порядку, нехай навіть встановленого диктаторськими методами.

Джерела

1. *Борисенко М. В.* Житло та побут міського населення України у 20–30-х рр. ХХ ст. : [монографія] / М. В. Борисенко. — Київ : ВД “Стилос”, 2009. — 357 с.
2. *Шкляев И. Н.* Одесса в смутное время / И. Н. Шкляев. — Одесса : Изд. центр “Студия “Негоциант”, 2004. — 158 с.
3. *Ильюхов А. А.* Жизнь в эпоху перемен: материальное положение городских жителей в годы революции и гражданской войны (1917–1921 гг.) / А. А. Ильюхов. — Москва : Рос. полит. энциклопедия (РОССПЭН), 2007. — 264 с.

Розглянуто процеси, які відбувалися у суспільній свідомості міського населення України доби революції та громадянської війни 1917–1920 рр. Простежується динаміка громадських настроїв, вказані та схарактеризовані головні чинники, які підштовхували населення до суттєвих змін у цих настроениях. Проаналізовано такі

аспекти повсякденного життя, як руйнація міського середовища, зникнення колишньої соціальної ідентичності, зниження соціальних очікувань. Серед наслідків психологічних трансформацій найбільшу увагу приділено зростанню кількості та ролі громадських об'єднань, реакуванню політичної влади на ставлення до неї пересічних городян. Зроблено висновок про вирішальний вплив психологічних трансформацій у суспільстві на результат громадянського протистояння.

The study examined the processes taking place in the public consciousness urban day Ukraine Revolution and Civil War 1917–1920 years. Dynamics of public sentiments are traced, as the main factors that pushed the population to significant changes in these attitudes are shown and described. Analysis of aspects of everyday life are given, such as the destruction of the urban environment, the disappearance of the former social identity, reduced social expectations. Among the psychological effects of transformation the most attention is paid to increase the number and role of public associations, political power response in relation to its ordinary citizens. The conclusion about the decisive influence of psychological transformations in society result in civil conflict.

Рассмотрены процессы, которые происходили в общественном сознании городского населения Украины периода революции и гражданской войны 1917–1920 гг. Прослеживается динамика общественных настроений, указаны и охарактеризованы главные факторы, которые подталкивали население к существенным изменениям в этих настроениях. Проанализированы такие аспекты повседневной жизни, как разрушение городской среды, исчезновение прежней социальной идентичности, снижение социальных ожиданий. Среди последствий психологических трансформаций наибольшее внимание уделено росту числа и роли общественных объединений, реагированию политической власти на отношение к ней рядовых горожан. Делается вывод о решающем влиянии психологических трансформаций в обществе на результат гражданского противостояния.

Надійшла 28 грудня 2016 р.